

Ważniewski, Włodzimierz

"Edukacja i kultura Polski podziemnej 1939-1945", Piotr Matusak, Siedlce 1997 : [recenzja]

Szkice Podlaskie 7, 289-291

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Matusak, Edukacja i kultura Polski podziemnej 1939-1945, Instytut Historii WSRP w Siedlcach, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedlce 1997, ss. 562.

Autor opiera swe studium na potężnej bazie źródłowej – aktach polskich organizacji konspiracyjnych, znajdujących się w kraju i zagranicą, na dokumentach niemieckich, oraz całym dotychczasowym dorobku historiografii, pamiętnikach, wspomnieniach itp. Można powiedzieć, że omawiana praca ma charakter źródłowo-faktograficzny. Jest ona także najlepszą formą upamiętnienia bohaterskich czynów – pomnikiem dla kilku tysięcy bohaterów. Na 50 stronach indeksu osobowego występuje około 5 tysięcy nazwisk. Dla wielu bohaterów książki jest to jedyny wyraz wdzięczności za niebezpieczną, ofiarną i trudną pracę dla Ojczyzny.

Autor zastosował chronologiczno-problemowy układ pracy, dzieląc ją na poszczególne części-okresy: 1939-1941, 1941-1943, pierwszą połowę 1944 r. i czas Powstania Warszawskiego.

Rozdział I stanowi ogólne tło dla pozostałych rozdziałów, przedstawiających poszczególne etapy walki o edukację i kulturę polską. Chronologiczno-problemowy układ pracy pozwala na ukazanie dynamiki procesu historycznego oraz zaznaczenie momentów przełomowych – zmian jakościowych w tym procesie. Z toku wykładu wynika, że w całym okresie wojny polityka najeźdźców była jednolita i trudno zauważyć progi chronologiczne w tym procesie. Natomiast dostrzegamy duże różnice w sytuacji polskiej kultury i edukacji w poszczególnych regionach kraju (ziemie włączone do Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo, Ziemie Wschodnie). Być może to regionalne i lokalne zróżnicowanie powinno znaleźć pełniejsze uwypuklenie w strukturze pracy.

Ogólnie biorąc w pracy uwypuklone zostały następujące problemy:

- grabieżcza i wyniszczająca polityka najeźdźców wobec całego polskiego dorobku kulturalnego,
- zbieżność polakozerczej polityki okupanta niemieckiego i radzieckiego,
- tajna oświata,
- tajna prasa,
- tajna sztuka (teatr, kino, plastyka, muzyka),
- archiwa, biblioteki, muzealnictwo,
- twórczość naukowa,
- kościoły.

Początkowe próby prowadzenia przez okupantów polityki wynarodowienia, germanizacji i rusyfikacji zostały zaniechane z uwagi na brak podatnego elementu polskiego. Były one skazane na niepowodzenie. Najeźdźcy starali się wciągnąć do współpracy mniejszości narodowe. Na ziemiach włączonych do Rzeszy państwo niemieckie w niszczeniu polskości opierało

się na niemieckiej mniejszości narodowej. Na ziemiach wschodnich okupant rosyjski wykorzystywał w niszczeniu polskości ludność ukraińską, białoruską, litewską i żydowską. Niektórzy pozyskani przez okupanta radzieckiego przedstawiciele mniejszości narodowej (Jerzy Borejsza, Antoni Alster, Luna Brystygier) wykorzystani zostali również po wojnie do tworzenia aparatu władzy państwowej w Polsce powojennej.

Polityce władz okupacyjnych (niemieckich i radzieckich) autor poświęca wiele miejsca, ukazując zbieżności ich celów wojennych tj. wchłonięcie ziem polskich przez organizmy państwowe Niemiec i Rosji. Wykazuje też zbieżność celów i metod obydwu i okupantów szczególnie widoczną w stosunku do inteligencji polskiej i Kościoła katolickiego. Okupanci z największym impetem uderzyli w polską inteligencję, jako przywódczą warstwę narodu polskiego. Postępowanie okupantów wskazywało, że jednym ze skutecznych środków realizacji polityki zagłady narodu polskiego było niszczenie kultury polskiej, której składowymi częściami były oświata, nauka, sztuka i religia.

Działania władz okupacyjnych przeciwko edukacji i kulturze polskiej miały charakter totalny i polegały na:

- 1) grabieży dóbr kultury,
- 2) prześladowaniu twórczości intelektualnej Polaków,
- 3) fizycznej likwidacji inteligencji polskiej, twórców kultury, artystów.

Mimo pewnego zróżnicowania polityki okupantów na ziemiach wschodnich i zachodnich oraz w Generalnym Gubernatorstwie, generalnie biorąc, nastawiona ona była na całkowitą likwidację dziedzictwa kulturowego naszego narodu i brutalne przerwanie jego rozwoju. „*Poprzez degradację, dyskredytację narodu, jego dorobku kulturowego, tradycji zamierzano uniemożliwić działalność twórczą Polakom, kulturę bowiem tworzą nie tylko instytucje, ale zespoły, konkretni twórcy.*” – pisze autor (s. 5).

Już na początku okupacji Polacy uświadomili sobie ogrom zagrożenia dla swej egzystencji, zrozumieli też, że po upadku państwa kultura – podobnie jak w latach dawniejszych zaborów – pozostaje tym czynnikiem, który jednoczy naród i pozwala mu zachować duchową tożsamość. Autor pisze: „*Podziemna kultura – razem z religią katolicką i tajną oświatą – stanowiła ważną płaszczyznę dla procesów umacniania solidarności narodowej, pogłębiała procesy demokratyzacji społecznej. W tej właśnie płaszczyźnie stykały się wszystkie nurty polityczne konspiracji, warstwy społeczne, a także zorganizowane struktury Polski Podziemnej z samorządnym oporem społecznym. Spełniała więc kultura ważną rolę w życiu podziemnym społeczeństwa, pozwalała mu na zachowanie tożsamości, umacnianie uczuć patriotycznych i co było szczególnie ważne – kształtowała człowieka czynu, utrwalając w ten sposób w sferze świadomości motyw oporu i walki Polaków.*” (s. 6).

Obydwaj okupanci ze szczególną zaciekleścią prześladowali księży polskich i Kościół katolicki jako najbardziej uduchowioną część inteligencji. Kościół umacniał postawy czynnego patriotyzmu, wiarę w ostateczne zwycięstwo Polski, przekonanie o sensie cierpienia i śmierci dla Ojczyzny.

Dobrze się więc stało, że autor docenił tę rolę Kościoła katolickiego, która w naszej dotychczasowej literaturze krajowej była przemilczana lub wręcz kwestionowana ze względów politycznych.

Wyjątkowa barbarzyńskość i eksterminacyjny charakter okupantów zrodziły w Polsce formy ruchu oporu nie znane w innych okupowanych krajach Europy, jak tajne nauczanie, tajna prasa i tajna sztuka. Tajne życie umysłowe w Polsce rodziło się w warunkach kompletnego rozbitcia przedwojennych struktur organizacyjno-personalnych (zlikwidowanie przez okupanta instytucji kulturalno-oświatowych), pozbawienie inteligencji polskiej materialnych warunków życia oraz zagrożenie bezpieczeństwa osobistego (egzekucje, aresztowania, obozy).

Szok wywołany klęską wrześniową i okrucieństwami najeźdźców był w środowiskach inteligencji polskiej krótkotrwały. Już w pierwszych miesiącach wojny zrodził się potężny ruch oporu przeciwko groźbie totalnej eksterminacji i degradacji polskiego dorobku kulturalnego. Uczestnictwo w kulturze stało się dla Polaków obowiązkiem patriotycznym. Zapleczem i oparciem dla masowego ruchu oświatowo-kulturalnego były struktury polskiego państwa podziemnego (Delegatura Rządu RP na Kraj, Armia Krajowa) oraz Kościół katolicki. Następowало – jak dokumentuje P. Matusak – wzajemne przenikanie w podziemiu działalności politycznej, wojskowej, kościelnej i oświatowo-edukacyjnej.

W atmosferze zagrożenia konsolidowały się wszystkie środowiska społeczne, umacniały się więzi indywidualne ludzi różnych opcji politycznych. Wielka praca edukacyjno-oświatowa jaką podjęły polskie elity umysłowe (świeckie i duchowne) w czasie wojny była swoistą i najbardziej powszechną formą ruchu oporu polegającą na rozbudzaniu świadomości narodowej i patriotycznych postaw całej polskiej młodzieży. Ta wielka narodowa praca w dziedzinie edukacji i kultury była podobnie niebezpieczna jak walka z bronią w rękę. Zagrożona była więzieniem, obozem koncentracyjnym i karą śmierci.

Nie można w krótkim omówieniu książki nawet wymienić głównych form polskiej aktywności podziemnej w dziedzinie edukacji i kultury w latach wojny. Aktywność ta uległa decentralizacji, ale Warszawa utrzymała swą wiodącą rolę.

Sumując, wypada stwierdzić, że omawiana publikacja stanowi udokumentowany dowód wielkiej żywotności kultury polskiej, świadczy o jej ciągłości, której nie udało się przerwać barbarzyńskim najeźdźcom.

Władysław Ważniewski